

Çevreciliğin Tarihsel Boyutları

Saatlerin bir gün ortadan kaldırıldığını düşünün, bizler için yaşam ne kadar güçleşir, değil mi? Ama bazı Eskimo kabileleri saat kullanmadıkları gibi,

sözlüklerinde 'zaman' kelimesi bile yoktur. Bizler fok balığını bir tek isimle biliriz; Eskimo dilinde ise, fok balığı cinsine, yaşına, hamile oluşuna göre bir düzine adla bilinir. Bizler hava açık veya kapalı deyip geçerken, güney denizlerinde yaşayan Maoriler, tam on çeşit bulut tipini ayırt ederler: Ao-whekere (kasırgadan önce gelen), Ao-kana-pa-pa (parlak kırmızı renkleri yansıtan) ve Ao-pouri (siyah) gibi. Altı ay gece altı ay gündüz olan bir yerde saate pek gerek yoktur, fakat gıdasının önemli bir kısmını oluşturan fok balığının özelliklerini bilmeyen bir Eskimo'nun o çevrede yaşamını sürdürmesi oldukça güçtür. Zamanının büyük bir kısmını denizde geçiren Maori'nin hava koşullarını ayrıntıları ile bilmesi, yaşamını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmesi için elbette gereklidir.

Sargon Tont
ODTÜ Biyoloji Bölümü

ÇEVRESEL Belirleyicilik (Environmental Determinism) bir toplumun kültürünün oluşumunda en önemli faktörün fiziksel (doğal kaynaklar, iklim ve topografya) olduğunu ve tarihsel, sosyal ve ekonomik faktörlerin katkılarının çok az olduğunu iddia eder. Yakın zamanlara kadar etkili olan bu ekolün çok eski zamanlara dayanan zengin bir tarihi vardır.

Çevresel Belirleyicilik...

Çevre-İnsan ilişkilerini bilimsel yönden inceleyen ilk eserler, insan sağlığı ile ilgilidir. Ekolojinin canlıların kendi aralarında ve çevreleri ile olan

ilişkilerini inceleyen bilim dalı olduğunu göz önünde tutarsak bu eserler İnsan Ekolojisi disiplininin de ilk örnekleri sayılabilir. Çin imparatoru Huang'ın zamanımızdan 4600 yıl önce yazdığı, iklimlerin insan sağlığı üzerinde etkilerini inceleyen Nei Ching adlı kitabı bunlardan biridir. Huang'a göre sıcak havalar kalbe, soğuk havalar akciğerlere zararlıdır; insan sağlığını en çok etkileyen faktörlerin başında rüzgar gelir. Rüzgarlar estikleri yön ve şiddete göre sağlık veya hastalık dağıtırlar.

Batı dünyasında ilk kez sistematik bir şekilde insan-çevre ilişkilerini inceleyen eski Yunan bilgini Hippokrates'tir (M.Ö 5 y.y.). Tıp mesleğinin

kurucularından sayılan Hippokratès ve onun fikirlerinden yola çıkarak Hippocratic Corpus ekolünü oluşturan bilginlere göre, insan sağlığını oluşturan en önemli faktörler su, hava, yiyecek, topoğrafya ve rüzgarlardır. Bu bilginin *Havalar, Sular ve Yörelere* adlı kitabında şöyle bir önermesi vardır; kuzeyden esen rüzgarlara kapalı ve güney rüzgarlarına açık olan bir yerde yaşayan insanların kafaları balgamla doludur...ve balgamlar aşağı doğru akarak diğer organları rahatsız eder. Burada yaşayan erkeklerin kafaları zayıftır...ve yemeklerle de araları iyi değildir. Tahmin edebileceğiniz gibi, böyle bir yerde yaşayan kadınların da sağlık durumlarının pek iyi olması beklenemez: "Onlar (kadınlar) hastalıktır; birçoğunun çocukları olmaz ve çocuk düşürmelerine sık rastlanır."

İslam dünyasında çevre-insan etkilerini en ayrıntılı olarak inceleyenlerin başında İbn Sina (M.S. 980-1037) gelir. Bu büyük bilginin göre zencilerin ve Slavlar'ın ciltlerinin renkleri, yaşadıkları yörelerin iklimine bağlıdır. İbn Sina, belirli hastalıkların belirli yörelerde tedavi edilmesi gerektiğini savunan ilk hekimlerden biridir. İbn Haldun (d. 1332) dünyayı 7 iklim bölgesine ayırır. Dördüncü bölge en mutedil bölgedir ve burada "bilimler, sanatlar, binalar, giysiler, yiyecekler, meyvalar, hatta hayvanlar bile uygun orantılı ve güzeldir." 1. ve 7. bölgelerde yaşayanlar ise "hayvanlara yakın" bir yaşam sürerler. Haldun, ırklar arasındaki renk farklarının havanın kompozisyon ile ilgili olduğunu ve soğuk havaların mavi göz, sarı saç ve beyaz cilt yaptığını yazar. Bir iklim bölgesinden diğerine

göç eden kabileler, Haldun'un iddiasına göre, çok geçmeden orada yaşayan insan karakteristiklerine bürünürler. İklimin insan ahlakı üzerinde büyük etkisi olduğunu yazan Haldun, "sıcak iklim ahalisi çabuk sevinir ve neşelenir, bu sevinç ve neşenin tesiri ile bunlarda hafiflik ve düşüncesizlik husule gelir," der. Hippokratès ve İbn Sina'dan önce hastalıkların ilahi kuvvetler, periler ve cinler tarafından insanları cezalandırmak için kullanılan bir yöntem olduğuna inanılırdı. Bu yönden bakıldığında, Hippokratès ve

İbn Sina gibi bilginlerin günümüz insanına belki de komik gelebilecek teorileri, aslında bilim tarihinde önemli kilometre taşlarıdır. Bugün modern ekolojide kullandığımız 'biome' 'biogeografik alanlar' sınıflandırmaları, metod bakımından İbn Haldun'a oldukça yakındır.

Montesquieu (d. 1748) iklim-kültür ilişkilerini belki de en uç noktalara taşıyan bir bilginidir. O kadar ki, Montesquieu'nun iklim ile ilgili görmediği, bağlantılandırmadığı bir kültür parametresi yok gibidir. Montesquieu milli karakter, din, kadının toplumdaki yeri, esir ticareti, diyet ve

hatta opera türlerini bile iklim türlerine bağlamıştır. 19. yüzyılda yaşayan Victor Cousin "Bana bir ülkenin sadece haritasını verin, ben size o ülkenin tarihten ne gibi bir rol alacağını evvelden söyleyeyim" diyerek çevrenin kültür oluşumunda diğer bütün faktörlerden önce geldiğini belirtmiştir. Alman şair ve bilgini Herder'in (1744-1803) çevre tarihinde özel bir yeri vardır. Herder çevre-kültür ilişkilerini incelemekle kalmamış; toplumların çevrelerini önemli bir şekilde değiştirdiklerine ilk kez dikkati çekenlerden biri olmuştur. 19. yüzyıl Alman bilgini ve gezgini Alexander von Humboldt, çevreciliğe bambaşka bir boyut kazandırmıştır. Humboldt, insan-doğa ilişkilerinde sanatın ve edebiyatın bilimsel araştırmalar kadar önemli ve gerekli olduğunu vurgulamış ve yazdığı eserlerde bu 'bütünsel yaklaşım'ın (holistic approach) en güzel örneklerini vermiştir.

Bu yüzyılın başında Alman bilgini Frederick Ratzel'in ortaya attığı teori-

ler, çevreciliğin ne kadar mantıksızca en uç noktalara değin çekilebileceğinin en belirgin örnekleridir. Ratzel, sanat ve bilimde yaratıcılığı olduğu gibi coğrafi faktörlere bağlamış; İsviçre gibi dağlık ülkelerde insanların az yetenekli olduğunu, buna karşılık Fransa'nın nehir vadilerinde ve deniz kenarındaki alanlarda çok sayıda yaratıcı ve yetenekli insan çıktığını vurgulamıştır. Öte yandan, bütün bu saçmalıklarına rağmen, Ratzel'in çevre çalışmalarına bakış açısı bugün bile geçerliliğini korur: Nasıl bir kutup ayısı veya çöl kaktüsü yaşadıkları ortamdaki ayrı bilimsel olarak incelenemez ise, insanlar da yaşadıkları mekanlar göz ardı edilerek incelenemezler.

Ünlü doğa tarihçisi Clarence Glacken'in yazdığı gibi Ratzel'den sonra çevresel belirleyicilik ekolü bilginler arasında önemini yitirmiş, çevrenin kültür oluşumundaki yeri arka plana itilmiş; sosyal faktörler, töreler ve dinsel inançlara daha fazla önem verilmiştir. Fakat yazımızın başında verdiğimiz Eskimo ve Maori örneklerinde görülebileceği gibi, sanayileşmemiş toplumlarda çevrenin etkileri gözardı edilemez. Bunların ötesinde, bu yüzyılda ortaya çıkan genetik bilimi olaya yeni boyutlar eklemiştir. Bugün, göz rengi gibi birçok fiziksel karakteristiğin çevreden değil genetik yapıdan kaynak-

landığını biliyoruz. Sosyobiyojoloji adıyla bilinen yeni bir ekol çevresinde toplanan bazı bilimadamları, fiziksel karakteristiklerin yanısıra bazı kişisel davranışların da genetik kökenli olduğunu iddia etmektedirler.

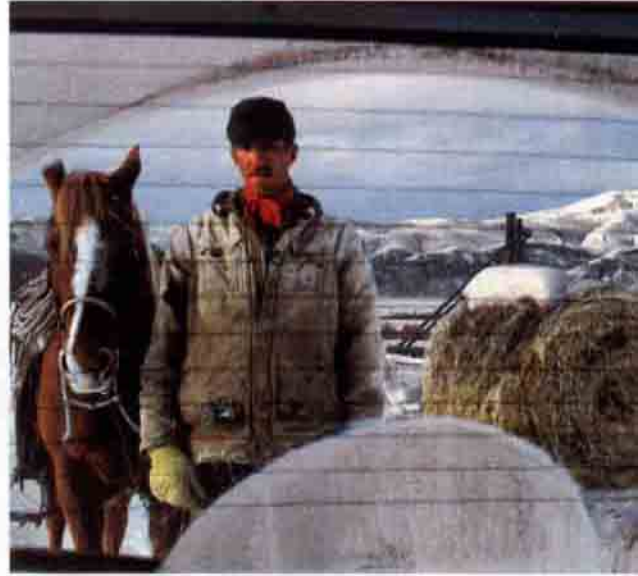
Kurtarıcı Çevrecilik...

Doğal kaynakların akıllıca kullanılması, hayvan ve bitkilerin nesillerini sürdürrebilmeleri, çevre kirliliğinin mümkün olan en alt düzeye indirilmesi gibi sorunlarla ilgilenen çevrecilik hareketlerinin de geçmişi, sanıldığı kadar aksine çok eski zamanlara dayanır. Örneğin, M.Ö 4. yüzyılda Çin'de yaşayan Mencius'un önerdiği koşullar bugün akli başında bir ekoloğun önereceğinden farklı değildir: "Eğer tarlalardaki düzeni bozmazsan o zaman ihtiyacından daha çok mahsulün olur; eğer atığın ağır gözleri çok küçük olmazsa o zaman yeterinden daha fazla balık ve kaplumbağın olur; eğer ormana baltayı

ancak belirli ve uygun zamanlarda sokarsan o zaman yeterinden daha fazla keresten olur."

Ünlü Yunan filozof Eflatun, çevre tahribatına ilk dikkati çevreler arasında dır. Critas adlı eserinde Eflatun, Attika'daki

ormanların kesilmesi sonucu bu yöre nin toprak erozyonuna uğradığını, dolayısıyla su kaynaklarının bozulduğunu yazar. Bugünkü çevrecilerin biyolojik 'çeşitliliği koruyalım' sloganının kaynağı da Eflatun'un ortaya attığı 'principle of plenitude' (bolluk, verimlilik, çeşitlilik ilkesi) fikrine bağlanabilir. Bu ilkeye göre dünyada ne kadar çeşitlilik ve bolluk varsa, insanlar için o kadar iyi ve faydalıdır. Çevre tarihçisi Raymond F. Dasmann'a göre Cato, Columella ve Pliny'in yazılarından anlaşılabilen gibi, eski Roma'da toprak verimini korumak ve erozyonu önlemek için tedbirler alınmıştı. Çevrecilik açısından o günlerin belki de en önemli düşünürü Tacitus'tur. Bugünkü 'yeşillerin' ağababası diyebileceğimiz bu Romalı düşünür, doğal alanların olduğu gibi bırakılması fikrini ilk defa ortaya atanlardandır. Özellikle nehir yataklarının değiştirilmesine ve baraj yapımına karşı çıkan Tacitus, doğal alanların zaten en ideal yaşam yerleri olduğunu öne sürmüştür.

latun'un ortaya attığı 'principle of plenitude' (bolluk, verimlilik, çeşitlilik ilkesi) fikrine bağlanabilir. Bu ilkeye göre dünyada ne kadar çeşitlilik ve bolluk varsa, insanlar için o kadar iyi ve faydalıdır. Çevre tarihçisi Raymond F. Dasmann'a göre Cato, Columella ve Pliny'in yazılarından anlaşılabilen gibi, eski Roma'da toprak verimini korumak ve erozyonu önlemek için tedbirler alınmıştı. Çevrecilik açısından o günlerin belki de en önemli düşünürü Tacitus'tur. Bugünkü 'yeşillerin' ağababası diyebileceğimiz bu Romalı düşünür, doğal alanların olduğu gibi bırakılması fikrini ilk defa ortaya atanlardandır. Özellikle nehir yataklarının değiştirilmesine ve baraj yapımına karşı çıkan Tacitus, doğal alanların zaten en ideal yaşam yerleri olduğunu öne sürmüştür.

Bugün karşılaştığımız birçok çevre sorununun 17. yüzyıl İngilteresi'nde de gündemde olduğunu zamanın ünlü bilginlerinden John Evelyn'in 1664 yılında yayımladığı kitaptan anlıyoruz. Evelyn, kömür yakımı sonucu Londra'da ortaya çıkan hava kirlenmesinin tanımını yapan ve sağlığa zararlarına ilk dikkati çekenler arasındadır. Aşırı ağaç kesmenin zararlarına değinmiş ve ormancılığın yeni bir akademik disiplin olmasını önermiştir. Tarih boyunca insan-çevre ilişkilerini en ayrıntılı bir şekilde inceleyen Clarence Glacken *Traces on the Rhodian Shore* adlı kitabında Batı ülkelerinde çevre sorunlarını ilk kez sistematik bir şekilde Fransız bilgini Count Buffon'un incelediğini yazar. Buffon, yerleşim alanlarının doğal alanlara nazaran daha az verimli olduğunu ve bu durumun doğal kaynakların akıllıca kullanılmamasından kaynaklandığını iddia etmiştir.

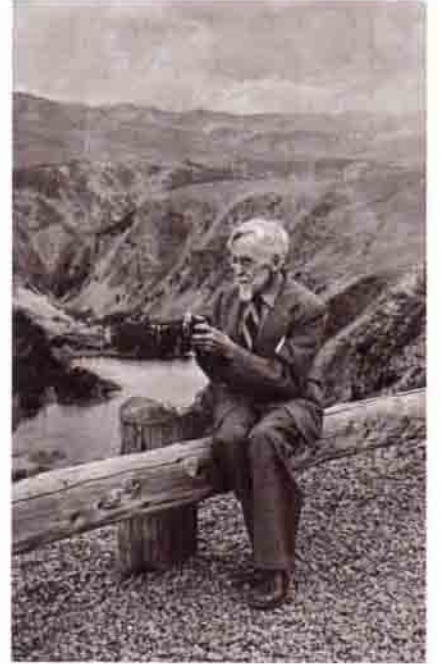
Bütün bu uyarılara rağmen, birçok bilimadama, Charles Lyle'in zamanın en etkili kitapları arasında sayılan, *Principles of Geology* adlı eserinde doğal değişikliklerin, örneğin 1783 yılında İzlanda'da patlayan yanardağların, insanların neden olduğu değişikliklerden çok daha önemli olduğu görüşünde idi. 1864 yılında basılan George Perkins Marsh'ın *Man and Nature* (İnsan ve Doğa) adlı kitabı bu görüşe karşı çıkan en önemli eserlerden biridir. Marsh bu kitabında özellikle Akdeniz ülkelerinde insanların çevreyi nasıl olumsuz

yönde değiştirdiğini bilimsel olarak inceler. Fakat bazı değişikliklerin, örneğin bataklıkların kurutulmasıyla tarım alanlarına çevrilmesinin, faydalı olduğunu yazar. Aynı yıllarda yaşayan Henry David Thoreau ise insan-çevre ilişkilerini, zamanına göre çok daha radikal bir açıdan değerlendirir. Thoreau'nun oluşturduğu felsefede yabancı hayvan ve bitkiler sadece insanlara faydalı olduğu için değil; var oldukları, güzel oldukları için değerlidirler ve insanların doğa ile kurdukları estetik ilişkiler en azından bilimsel ilişkiler kadar önemlidir. Thoreau yaban hayatı korumak için milli parkların açılmasını 1858 yılında önermiştir.

Öğrenimini Fransa'da yapmış olan Gifford Pinchot, bugün bile ABD'de büyük ölçüde yürürlükte olan koruma politikasının mimarlarından biridir. 1947 yılında yayımlanan *Breaking New Ground* adlı kitabında doğaya insan müdahalesinin faydalı olabileceğini, hem gelişmenin hem de korumanın birlikte yürütülebileceği görüşünü ortaya atmıştır.

1960'lı yıllarda çevrecilikte çok önemli gelişmeler olur. Rachel Carson'un çevre kirlenmesinin insan sağlığı üzerinde etkilerini ayrıntılı olarak in-

celeyen *The Silent Spring* (Sessiz Pınar) adlı kitabı birçok çevre tarihçisi tarafından o zamanların en etkili kitabı olarak gösterilir. 1960'lı yıllar geniş halk kitlelerinin ilk kez çevre sorunlarına büyük ilgi gösterdiği yıllardır. DDT'nin kadınların sütünden tutun, kutuplardaki penguen yumurtalarının kabuklarına kadar yayıldığına ortaya çıkması ve bu pestisidin yasaklanması için açılan davaların basın yoluyla geniş halk kitlelerine duyurul-

ması, bu ilginin en önemli nedenlerini oluşturur. Evvelki bir yazımızda belirttiğimiz gibi (Bilim ve Teknik, Ocak 1995) birçok çevre sorununun çözüm yollarının ekoloji biliminde yattığını o zamanlarda anlaşılması bu yüzden bir tesadüf değildir.

Görüldüğü gibi, günümüzde birçok popüler çevrecilik akımının temelleri, eski zamanlarda atılmıştır. Bugünkü ilgiyi göz önünde tutarsak, kültür tarihimiz birçok başka akıma sahne olacağı benziyor.

Kaynaklar:
Clarence Glacken, *Traces on the Rhodian Shore*, 1967
Clarence Glacken, *Environment and Culture, Dictionary of History of Ideas*, Vol.1
İbn Haldun, *Mukaddime*, Türkçe tercümesi Zakir Kadri Ugan, 1989
M.E.B yayınları
Raymond F. Dasmann, *Dictionary of History of Ideas*, Vol.1
Raymond F. Dasmann, *Environmental Conservation*, 1968

